Figuur 1: De Nieuwe Hollandse Waterlinie is kandidaat Werelderfgoed. Nederland beschermt veel militaire fortificaties, soms met een knipoog. Deze doorgezaagde bunker staat aan de Diefdijk bij Culemborg

CASUS - Hans Renes

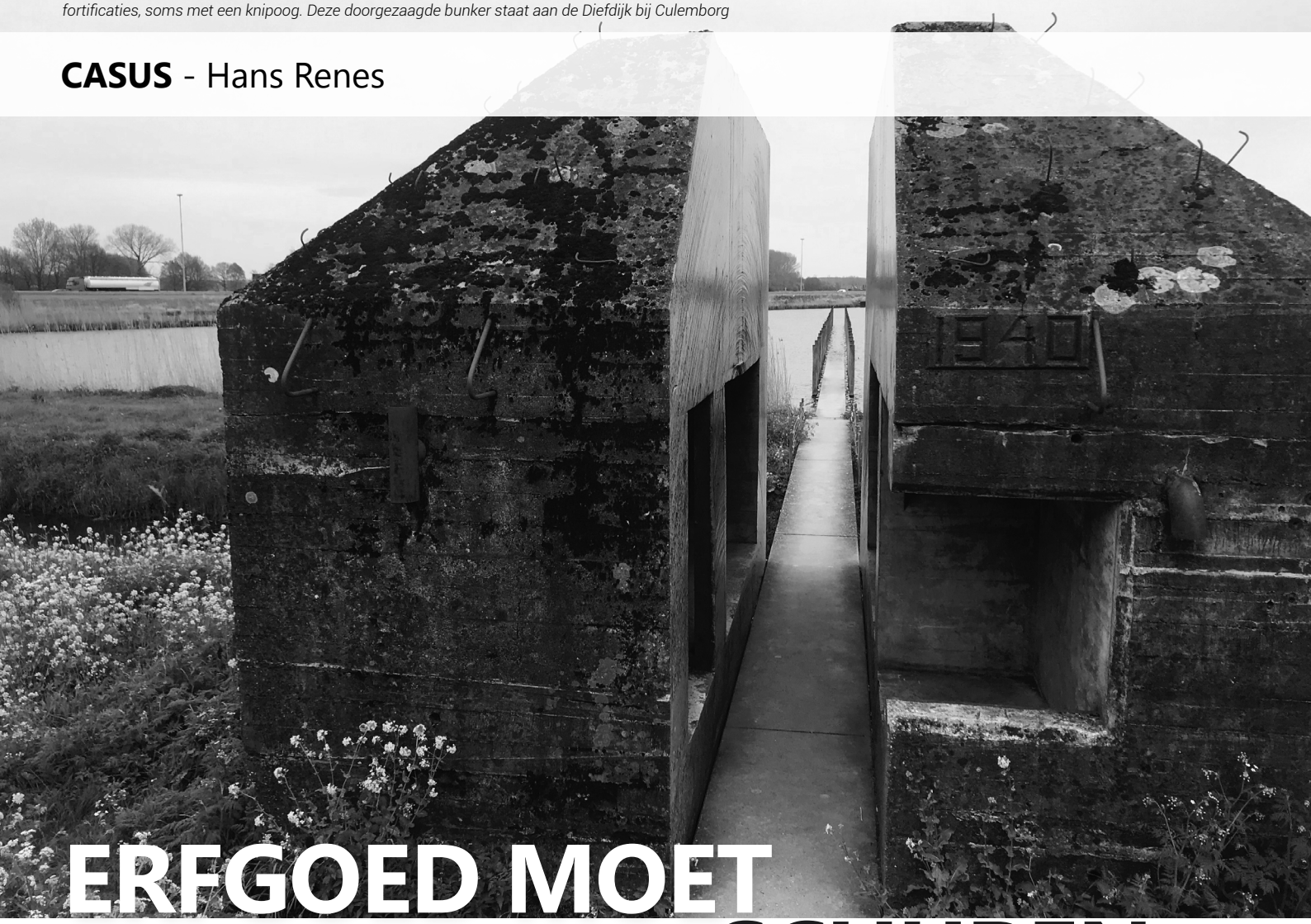

ERFGOED MOET SCHUREN

Erfgoed is niet boerenkool eten en leuke pandjes in de binnenstad, in ieder geval is dat niet wat mij mijn hele loopbaan zo is blijven boeien. Erfgoed is altijd omstreden; het schuurt en moet blijven schuren. Het moet een basis vormen voor discussie over wie we zijn en wie we willen zijn.

Erfgoed noemen we de zaken uit het verleden die we in onze huidige tijd van belang vinden. Het verbindt het verleden met het heden en de toekomst, maar hoort toch vooral thuis in het heden. Bij velen heeft erfgoed een nogal zacht imago. In het regeerakkoord van het beruchte gedoogkabinet (2010), waarin VVD en CDA - met gedoogsteun en inspiratie van de PVV - de Nederlandse natuur en cultuur met mokers bewerkten, stond ook dat erfgoed zou worden ontzien. Hier werd erfgoed gezien als iets dat verenigt, uitgaande van een algemeen aanvaarde visie op het verleden. Het is een hang naar oeroude tradities, naar grootmoeders tijd waarin iedereen de buren nog kende en op Koninginnedag voor de burgemeester ging zingen. Het is een vorm van nostalgie: het terug verlangen naar een fictief en geïdealiseerd verleden. Blijkbaar was erfgoed ongeveer het enige deel van de cultuur dat niet werd beschouwd als een gevaar voor de geestelijke volksgezondheid. Dat erfgoed altijd omstreden is, wil ik uitwerken in drie thema's: de behoefte aan onschuldig erfgoed, oorlog en erfgoed, en straatnamen en standbeelden.

De behoefte aan 'onschuldig' erfgoed

De behoefte aan 'onschuldig', algemeen geaccepteerd, erfgoed is nogal naïef. De suggestie van niet-politieke keuzes bevestigt de status quo en is daarmee bij uitstek politiek. We zien dat bij Werelderfgoed, dat meestal wordt gepresenteerd als onpolitiek, als erfgoed van 'de mensheid'. Alleen al het feit dat de objecten voor de lijst door nationale overheden worden geselecteerd en voorgedragen, geeft er echter een politieke dimensie aan. Het maakt dat de lijst vol zit met uitgevonden tradities die het grootse en unieke van een land benadrukken, zoals de strijd tegen het water als rode draad door de Nederlandse selectie. Daarentegen zijn minderheden en omstreden objecten ondervertegenwoordigd.

Er is overigens wel ruimte op de Werelderfgoedlijst voor de donkere kanten van erfgoed, maar dan wel donkere kanten waar anderen schuld aan hebben. Auschwitz is door Polen op de lijst gezet, maar daarbij wordt voortdurend duidelijk gemaakt dat het geen Pools concentratiekamp was en wordt het ook in Polen aanwezige antisemitisme niet genoemd. Evenzo is Hiroshima voor de lijst aangemeld door de slachtoffers, niet door de daders. Ook de slavenhandel is vertegenwoordigd op de lijst, maar op initiatief van een Afrikaans land: het Senegalese eiland Gorée, door verschillende Europese landen gebruikt als hub in de slavenhandel en genoemd naar het Nederlandse eiland Goeree, was zelfs een van de eerste objecten die op de lijst werden geplaatst. In Europa wordt de slavernij minder herdacht. Bovendien heeft UNESCO steeds aangedrongen op een beperkt aantal voorbeelden van 'donker erfgoed': de lijst moet wel een positieve uitstraling houden.

In nationale monumentenlijsten zien we eenzelfde scheefgroei. Een van de Nederlandse koloniën die gebaseerd waren op slavernij was Berbice, nu deel van Guyana. Een deel van de tot slaaf gemaakte sprak een taal die Berbice-Nederlands werd genoemd, al was Berbice-Zeeuws misschien een betere benaming geweest. De laatste spreker van deze taal overleed in 2010. In Berbice vond in 1763 een van de eerste grote slavenopstanden plaats, in Nederland een onbekend verhaal tot Marjoleine Kars er recent een boek over publiceerde en er een tentoonstelling over was in het Nationaal Archief. De naam leeft voornamelijk voort in de uitdrukking 'naar de barrebiesjes gaan' en in de naam van een buitenplaats in Voorschoten. Die buitenplaats vormt een goede illustratie van mijn punt. In het standaardwerk over buitenplaatsen in Zuid-Holland krijgt de buitenplaats zes bladzijden. Voor de herkomst van de naam wordt verwezen naar de heer Goldberg, rond 1820 huurder van de buitenplaats, die 'in Berbice […] gewoond' had. Een waarschijnlijker verhaal is dat de naam teruggaat op Hendrik Staal, jurist in Berbice. Zijn vrouw Catharina Kip erfde de katoenplantage Caap Batavia. Na hun verhuizing naar Holland (1822) betrokken ze de buitenplaats Allemansgeest en herdoopten die in Berbice. Hier ligt dan een direct verband met slavernij, maar dat wordt nergens genoemd. Dit soort 'opgeschoonde' geschiedenis heeft ook nadelen. Vraag maar eens aan een bezoekende multiculturele schoolklas wie zich verwant voelt aan de slavenhouders en voor wie juist het perspectief van wie tot slaaf gemaakt werd interesse zou kunnen wekken.

Ook veel andere beschermde objecten worden in de beschrijvingen van hun lading ontdaan. Nederland maakt al lange tijd veel werk van de bescherming van oude verdedigingswerken. De Stelling van Amsterdam staat op de Werelderfgoedlijst, de Nieuwe Hollandse Waterlinie (het grootste rijksmonument van Nederland) is genomineerd voor die lijst en ook grote delen van een paar linies die wél ooit gefunctioneerd hebben, de Oude Hollandse Waterlinie en de Grebbelinie, zijn intussen rijksbeschermd. De beschrijvingen leggen meestal de nadruk op waterbeheer en afschrikking, hoewel veel forten ook als gevangenissen zijn gebruikt en de levensomstandigheden er abominabel waren. Wat opvalt, is dat al die objecten zelden in verband worden gebracht met oorlog. Al met al wordt veel energie gestoken in het behoud van structuren die in het verleden zijn aangelegd om buitenlandse invloeden te weren. We zouden ons misschien iets vaker af moeten vragen wat dat over onze huidige samenleving zegt.

De behoefte aan 'onschuldig', algemeen geaccepteerd, erfgoed is nogal naïef

Oorlog en erfgoed

Oorlogen leiden vrijwel altijd tot een groot verlies aan cultureel erfgoed. Minder bekend is dat die verliezen vaak geen 'bijkomende schade' zijn maar bewust worden nagestreefd om de bevolking te demoraliseren of haar identiteit te ontnemen. De voorbeelden zijn legio. Tijdens de Tweede Wereldoorlog bombardeerden de Britten de belangrijke middeleeuwse Hanzesteden Lübeck en Rostock, waarna een Duitse generaal schijnt te hebben gezegd dat ieder Brits gebouw met drie sterren in de beroemde Baedeker reisgids zou worden gebombardeerd. De 'Baedeker-raids' legden grote delen van Bath, Canterbury, Exeter, Norwich en York in puin. De geallieerden bombardeerden vervolgens de meeste Duitse steden, waarbij de historische binnensteden structureel zwaarder werden getroffen dan de industriegebieden eromheen.

In de jaren negentig is enorm veel cultureel erfgoed bewust vernietigd tijdens de oorlogen in voormalig Joegoslavië. Vooral de vernietiging van moskeeën en van katholieke en orthodoxe kerken maakte deel uit van de politiek van etnische zuivering waaraan elk van de belangrijke bevolkingsgroepen zich schuldig maakte. Bevolkingsgroepen werden tot vijanden verklaard en vervolgens verdreven. Etnische zuivering van de bevolking ging samen met plunderingen en met claims op land. Met de verdreven bevolking moesten ook de herinneringen aan die bevolkingsgroepen worden uitgewist, deels om toekomstige aanspraken op terugkeer te verzwakken, deels misschien ook uit schaamte. Dat verklaart dat niet alleen godshuizen en culturele voorzieningen (de nationale bibliotheek van Sarajevo) maar zelfs begraafplaatsen werden verwoest. Bij recente oorlogen zien we steeds weer dezelfde mechanismen. Zo blijkt uit de publicaties van Haghnarzian en Wickman dat in Armenië en Azerbeidzjan cultureel erfgoed op grootschalige wijze vernietigd is, niet alleen in de verschillende oorlogen tussen de landen, maar ook in perioden zonder oorlogshandelingen. Andere recente voorbeelden zijn de vernietiging van de Boeddhabeelden in Bamiyan (Afghanistan) door de Taliban, de vernielingen in Palmyra (Syrië) door Islamitische Staat en in Mali door andere extremistische moslimgroepen. Het gaat in deze gevallen steeds om lokale cultuur die kapot moet worden gemaakt en tegelijk zijn het opgestoken middelvingers naar de internationale gemeenschap en vooral tegen het 'Westen' met zijn hoge waardering voor erfgoed.

Waar de ene partij misdaden pleegt, krijgt de tegenstander een open doel voor de eigen propaganda. Tijdens de Eerste Wereldoorlog hebben de aanvallende Duitse legers de universiteitsbibliotheek in Leuven, veruit de belangrijkste collectie boeken en handschriften van de Lage Landen, verwoest. Het droeg bij aan de wereldwijde sympathie voor het arme België waarvan de neutraliteit zo bruut geschonden was. Evenzo werd de beschieting van de kathedraal van Amiens, de meest 'nationale' van alle Franse kathedralen, door de Franse propaganda optimaal benut.

Straatnamen en standbeelden

Een derde voorbeeld biedt de aanwezigheid van belaste straatnamen en standbeelden, die ook in Nederland de laatste jaren tot veel discussie heeft geleid. Het is een internationaal fenomeen. In Bristol werd Edward Colston (1636–1721) in 1895 met een standbeeld geëerd om zijn filantropische activiteiten, maar bij nader onderzoek bleek hij zijn geld onder meer met slavenhandel te hebben verdiend. Nadat discussies over een nieuwe tekst op niets uitliepen werd het beeld beklad en in juni 2020 in de rivier geworpen. Het beeld is weer uit het water gevist en staat nu in een museumdepot.

Interessanter dan de personen die met een standbeeld werden geëerd, zijn de bouwers van de standbeelden en de omstandigheden waarin ze tot die actie kwamen. We zien dat onder meer aan de standbeelden van zuidelijke leiders uit de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865). Bijgaande grafiek laat die monumenten zien, waarbij de plaatsing van beelden vaak te koppelen valt aan perioden van oplevende raciale conflicten en groeiend blank-nationalisme. Pas de laatste jaren is, onder invloed van de Black Lives Matter beweging, een groeiend aantal omstreden standbeelden van de straat gehaald. Ook stopten verschillende staten met het gebruik van zuidelijke vlaggen, die steeds zichtbaarder waren geworden in het straatbeeld, op auto's en voor overheidsgebouwen, en die recent bij de bestorming van het Capitool werden gebruikt door aanhangers van Donald Trump, die kort tevoren de presidentsverkiezingen had verloren.

In Nederland is de geschiedenis van standbeelden nog niet zo systematisch onderzocht, maar ook hier lijken de 'helden uit de vaderlandse geschiedenis' vooral te zijn geëerd in perioden waarin

Figuur 2: Standbeelden voor 'Zuidelijken' uit de Amerikaanse Burgeroorlog in de Verenigde Staten.
Bron: Ton Markus, naar Ryan Best (https://projects.fivethirtyeight.com/confederate-statues/).

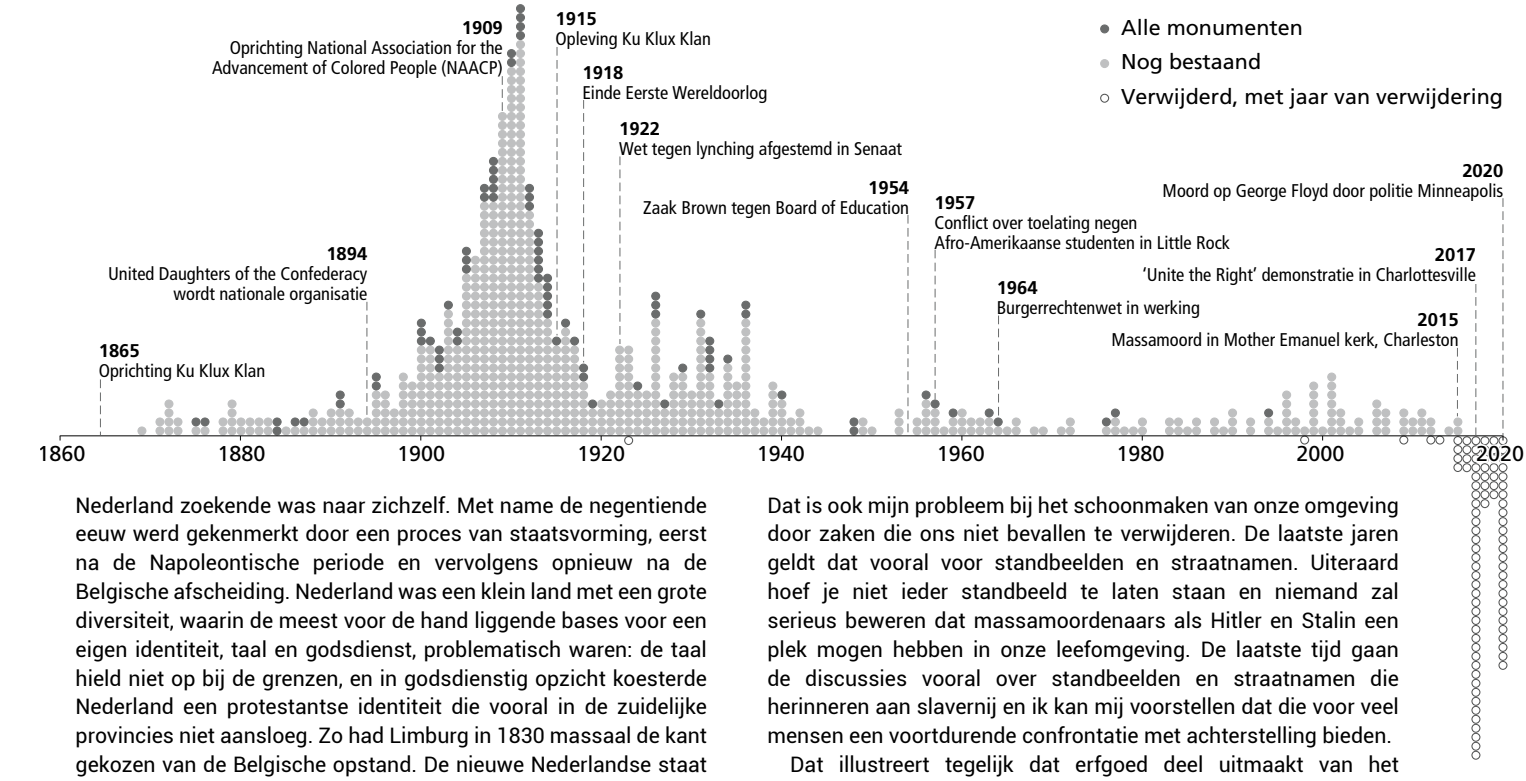

Nederland zoekende was naar zichzelf. Met name de negentiende eeuw werd gekenmerkt door een proces van staatsvorming, eerst na de Napoleontische periode en vervolgens opnieuw na de Belgische afscheiding. Nederland was een klein land met een grote diversiteit, waarin de meest voor de hand liggende bases voor een eigen identiteit, taal en godsdienst, problematisch waren: de taal hield niet op bij de grenzen, en in godsdienstig opzicht koesterde Nederland een protestantse identiteit die vooral in de zuidelijke provincies niet aansloeg. Zo had Limburg in 1830 massaal de kant gekozen van de Belgische opstand. De nieuwe Nederlandse staat definieerde zich met een vlag en met een glorieuze (koloniale) geschiedenis waarin vooral de lage noordwestelijke helft van het land zich herkende. Zo werden kort na elkaar, in 1845 en 1848, twee standbeelden van Willem van Oranje in Den Haag geplaatst. Aan het eind van de negentiende eeuw werden opvallend veel van dit soort politieke standbeelden geplaatst, zoals in 1883 dat van Jan van Nassau, de organisator van de Unie van Utrecht (1579), op het Domplein in Utrecht.

Voor het zelfbewustzijn van Nederland was de status van koloniale macht belangrijk. Opnieuw in de late negentiende eeuw werden veel beelden geplaatst en straten vernoemd die verwezen naar de koloniale expansie. In die context past ook het standbeeld van J.P. Coen dat in 1893 werd geplaatst in zijn geboortestad Hoorn.

Slotwoord

Erfgoed gaat over onze omgang met sporen uit het verleden. In deze bijdrage staan de sporen in het landschap centraal. Het landschap heeft een ingebouwde traagheid, waardoor het vol zit met objecten uit het verleden. Erfgoed en landschap bieden daarmee aanknopingspunten voor discussies over wie we zijn en vooral over wie we willen zijn. We zijn als individuen en groepen voor een deel gevormd door wat we hebben meegemaakt, maar tegelijk zijn we continu bezig om het verleden te herschrijven en aan te passen. Onze herinneringen zijn gevormd door bewuste en onbewuste processen van herinneren en vergeten, waarbij vooral bewust vergeten voer voor psychologen oplevert.

De traagheid van het landschap maakt dat het werkt als een geheugensteun. Naar mijn mening is dat een belangrijke eigenschap. Als iedere generatie en politieke stroming het landschap ontdoet van alles wat weerzin of discussie oproept, blijft er weinig over om te discussiëren. De Hongaarse auteur György Konrád heeft eens verzucht dat hij verlangde naar een land waar de straatnamen niet voortdurend veranderen.

Een van de grootste problemen van deze tijd is dat steeds meer groepen zich opsluiten in hun eigen (internet)bubbels. We zouden dat de nieuwe verzuiling kunnen noemen, met het verschil dat de verschillende zuilen in het verleden wel samen het land regeerden. Tegenwoordig lijkt het of we steeds minder contact met andersdenkenden hoeven te hebben.

Dat is ook mijn probleem bij het schoonmaken van onze omgeving door zaken die ons niet bevallen te verwijderen. De laatste jaren geldt dat vooral voor standbeelden en straatnamen. Uiteraard hoef je niet ieder standbeeld te laten staan en niemand zal serieus beweren dat massamoordenaars als Hitler en Stalin een plek mogen hebben in onze leefomgeving. De laatste tijd gaan de discussies vooral over standbeelden en straatnamen die herinneren aan slavernij en ik kan mij voorstellen dat die voor veel mensen een voortdurende confrontatie met achterstelling bieden.

Dat illustreert tegelijk dat erfgoed deel uitmaakt van het heden. We zagen al bij de plaatsing van standbeelden dat die de maatschappij in de tijd van plaatsing karakteriseren, niet die op het moment waar de beelden naar lijken te verwijzen. Ook bij sporen van de slavernij zou het werkelijke probleem wel eens kunnen zijn dat de nazaten van wie tot slaaf gemaakt werd zich nog altijd achtergesteld voelen in een samenleving waarin dat bovendien wordt ontkend.

Hierbij wil ik toch wel de vraag stellen of we echt willen dat die standbeelden allemaal verdwijnen. Er zijn tussenvormen, zoals verhuizen naar een museum, voorzien van een nieuwe tekst of andere aanpassingen. In Hoorn is voor het standbeeld van J.P. Coen gekozen voor een lange tekst die probeert iedereen recht te doen. Mijn persoonlijke favoriet is de toepassing van humor, zoals het Leninbeeld in Odessa dat nu is aangekleed als Darth Vader en tegelijk dient als wifi-antenne. Humor maakt onschadelijk, zoals de boeman in een van de Harry Potterboeken die wordt ontwapend door hem te veranderen in een karikatuur. Het punt is: als je alles weghaalt blijft er weinig dialoog over. Het kan fijn zijn in je eigen bubbel, maar alle bubbels samen maken nog geen samenleving.

Literatuurselectie

Haghnazarian, A. & D. Wickmann (2003, 2008). Azerbaijan. Destruction of the Armenian cemetery at Djulfa. In: Bumbaru, D., S. Burke, J. Harrington, M. Petzet & J. Ziesemer (eds.). Heritage at risk. ICOMOS World Report 2002/2003 on monuments and sites in danger. Saur, München, pp. 44-47;

Petzet, M. & J. Ziesemer (eds.). Heritage at risk. ICOMOS World Report 2006/2007 on monuments and sites in danger. Reinhold Verlag, pp. 37-38.

Kars, M. (2021). Bloed in de rivier. Het onbekende verhaal van de massale slavenopstand in een Nederlandse kolonie. Atlas Contact.

Reu, S. de, T. de Bruyn & W. Mutithi (2020). Omgaan met koloniale verwijzingen in de publieke ruimte. Handreiking voor lokale besturen. Agentschap Integratie en Inburgering, Brussel.

Hans Renes (j.renes@uu.nl) is historisch geograaf en emeritus hoogleraar Erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit.